

WSTĘP

Badania nad architekturą miast polskich w XIX w. mają już długą i dobrze ugruntowaną tradycję sięgającą okresu międzywojennego. Dziewiętnastowieczne miasto jako samoistna kategoria badawcza pojawiało się chociażby w pracach Tadeusza Tołwińskiego i Jana Zachwatowicza¹, a w okresie powojennym w artykułach m.in. Wojciecha Kalinowskiego i Stanisława Trawkowskiego². Ich uwaga skupiała się jednak przede wszystkim na początku tego stulecia³, co wynikało z zainteresowania urbanistyką oświeceniową. To właśnie w tej ostatniej poszukiwano źródła inspiracji dla modernistycznej praktyki projektowania przestrzeni miejskiej. Zarówno przed, jak i tuż po wojnie zasady klasycyzmu z początku XIX stulecia wciąż zachowywały swoją aktualność z punktu widzenia architektów i urbanistów. Historycy architektury byli tradycyjnie ściśle związani z tym środowiskiem, o ile sami nawet nie bywali zawodowymi projektantami.

Sytuacja polskiej historiografii nie odbiegała jednak wcale od normy europejskiej. Dopiero bowiem w latach 60. XX w. chronologiczny horyzont badaczy wyraźnie się poszerzył w wyniku rehabilitacji architektury historyzmu/eklektyzmu w oczach międzynarodowego grona historyków sztuki. Osiem lat po słynnej konferencji poświęconej temu zagadnieniu w Monachium i na zamku Anif w 1963 r., Stowarzyszenie Historyków Sztuki zorganizowało w Łodzi specjalną sesję na temat sztuki II połowy XIX w. W jej trakcie m.in. Andrzej Rottermund oraz Krzysztof Kazimierz Pawłowski przedstawili referaty

---

¹ T. Tołwiński, *Budowa miasta współczesnego*, Kraków 1937; J. Zachwatowicz, *Regulacja placu Bankowego w Warszawie według projektu Corrazziego*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” R. 2, 1934, nr 3, s. 174–179.

² W. Kalinowski, S. Trawkowski, *Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w I poł. XIX w.*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki” 1956, t. 1, s. 59–152.

³ Na ten fakt zwróciła już kiedyś uwagę Maria Nietyksza. Zob. *eadem*, *Dzieje miast polskich w epoce kapitalizmu. Problemy, stan badań, postulaty*, „Kwartalnik Historyczny” R. 87, 1980, nr 2, s. 406.

poruszające kwestię związku pomiędzy formą architektoniczną a rozwojem organizmów miejskich w tym czasie. Pierwszą poważną monografią poświęconą problemowi rozwoju architektury w kontekście modernizacji miast na ziemiach polskich w XIX w. była jednak dopiero książka Zofii Ostrowskiej-Kęmbłowskiej, pt. *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880* z 1982 r.⁴, wyznaczająca kierunek badań z powodzeniem kontynuowany do dziś. Do najważniejszych współczesnych badaczy tej problematyki należą zresztą jej bezpośredni uczniowie, w tym zwłaszcza Agnieszka Zabłocka-Kos, której badania dotyczą przede wszystkim dziewiętnastowiecznego Wrocławia, oraz Krzysztof Stefański poświęcający się studiom nad dziejami przemysłowej Łodzi pod zaborem rosyjskim⁵. Trudno nie wspomnieć również o publikacjach takich historyków dziewiętnastowiecznej architektury, jak Ewa Chojecka, Jacek Purchla, Wojciech Bałus czy Rafał Makoła⁶.

Skupiając się głównie na kwestiach formalnych, wynikających z trudnych do przewyciężenia tradycji metodologicznych w obrębie studiów nad historią architektury (przez pokolenia pozostających głównie w obrębie zainteresowań badaczy związanych z historią sztuki bądź architekturą), dotychczasowe polskie badania nad architekturą miast XIX w. w ograniczonym stopniu zagłębiały się jednak w tematykę społecznych motywacji bądź konsekwencji przedsięwzięć architektonicznych lub urbanistycznych, co zaczyna się dopiero od niedawna zmieniać. Z drugiej strony historycy społeczni i badacze kultury XIX w. również nie przejawiali większego zainteresowania architekturą jako podstawowym przedmiotem swoich badań. A przecież w interesującym nas okresie miasta przeżywały dynamiczny rozwój, znajdujący – czego dowodzimy w niniejszym tomie – swoje odzwierciedlenie na polu architektury, która z kolei miała swój zwrotny wpływ na mieszkańców i użytkowników przestrzeni miejskiej.

O ile społecznie zorientowana optyka badań nad architekturą miast tego okresu stanowi wciąż rzadkie zjawisko na gruncie polskim, o tyle jest już ona dobrze znana w humanistyce europejskiej. Wśród historyków sztuki warto wymienić chociażby Arnolda Hausera⁷, który badał dzieła sztuki i literatury

---

⁴ Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Poznań 1982.

⁵ A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807–1858*, Wrocław 2006; K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995.

⁶ E. Chojecka, *Architektura i urbanistyka Bielska-Białej (1855–1939)*, Katowice 1987; J. Purchla, *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Kraków 1990; W. Bałus, *Krakau zwischen Traditionen und Wegen in die Moderne*, Stuttgart 2003; R. Makoła, *Między prowincją a metropolią. Architektura Szczecina w latach 1891–1918*, Szczecin 2011.

⁷ W polskim tłumaczeniu: A. Hauser, *Społeczna historia sztuki i literatury*, t. 1–2, Warszawa 1974.

pod kątem ich społecznej genezy, Elisabeth Lichtenberger, która dokonała dogłębnej analizy rozwoju przestrzenno-społecznego centralnej części Wiednia⁸, Michaelę Marek⁹, badaczy symboliki budowli doby historyzmu czy socjolożkę Monique Eleb współpracującą z architektką i antropolożką Anne Debarre, zajmujące się przemianami przestrzeni prywatnej¹⁰. W tym gronie nie brakuje również historyków społecznych i kulturowych, takich jak Orvar Löfgren¹¹, Carl C. Schorske¹² czy piszący pod wpływem tego ostatniego Péter Hanák¹³, dla których architektura stanowi sama w sobie źródło do badań nad mentalnością i tożsamością.

Miasto było też w Polsce przedmiotem badań socjologów (w Polsce główni przedstawiciele gałęzi socjologii miasta to Mieczysław Wallis i Bohdan Jałowiecki), geografów (m.in. Marek Koter) czy wywodzących się ze środowiska geografów i urbanistów-morfologów miejskich (oprócz wspomnianego M. Kotera zajmował się tym Mariusz Kulesza). Nastawienie na badanie przestrzeni – w szerszym humanistycznym kontekście obejmującym m.in. społeczny aspekt konstruowania podziałów przestrzennych, czyli w geografii społecznej tzw. zwrot przestrzenny – dotarło także do historiografii i znalazło odzwierciedlenie w pracach badacza europejskiego Wschodu, Karla Schlögela¹⁴. Coraz częściej też historycy zachodni zajmują się problematyką przestrzeni i jej funkcjonowania w przypadku poszczególnych typów architektonicznych – gmachów, takich jak np. więzienia, szkoły czy muzea.

Bazując więc na tych międzynarodowych doświadczeniach, jak również nie zapominając o dorobku rodzimych historyków, którzy podejmowali temat architektury w mieście i architektury dla miasta, niniejszy tom ma na celu przyczynić się do upowszechnienia w Polsce niektórych wspomnianych tu kierunków w badaniach nad architekturą w XIX stuleciu. Z jednej strony celem tomu

⁸ E. Lichtenberger, *Die Wiener Altstadt. Von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City*, Wien 1977.

⁹ M. Marek, *Kunst und Identitätspolitik. Architektur und Bildkünste im Prozess der tschechischen Nationsbildung*, Köln 2004.

¹⁰ W dwóch tomach na temat ewolucji rozplanowania francuskich domów mieszkalnych i mieszkań od czasów nowożytnych do 1914 r.: *Architectures de la vie privée. Maisons et mentalités, XVIIe-XIXe siècles*, Bruxelles-Paris 1999 oraz *L'invention de l'habitation moderne Paris 1880-1914. Architectures de la vie privée*, Paris 1995.

¹¹ Między innymi w polskim tłumaczeniu: J. Frykman, O. Löfgren, *Narodziny człowieka kulturalnego. Studium z antropologii historycznej szwedzkiej klasy średniej*, Kęty 2007.

¹² C.C. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*, London 1979.

¹³ P. Hanák, *Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*, Princeton 1998.

¹⁴ Zob. polskie tłumaczenie: K. Schlögel, *W przestrzeni czas czytamy. O historii cywilizacji i geopolityce*, Poznań 2009.

jest otwarcie historii sztuki i architektury na problemy społeczne, a z drugiej – przybliżenie historykom społecznym zagadnień architektonicznych. Tym samym zwraca się on w kierunku interdyscyplinarnego ideału, do którego polska humanistyka powinna zmierzać z myślą o swoim dalszym rozwoju.

Na niniejszy tom składa się jedenaście artykułów referujących wyniki badań nad dziewiętnastowiecznymi miastami we wszystkich trzech zaborach (z naciskiem na Królestwo Polskie), wychodzących spod pióra badaczy reprezentujących różne dziedziny nauk humanistycznych, głównie historię, historię sztuki oraz architekturę znajdującą się na pograniczu nauk humanistycznych i technicznych. Takie połączenie tekstów przedstawicieli różnych nurtów i dziedzin nauki pozwala na – niepełny oczywiście – przegląd piśmiennictwa dotyczącego historii miasta oraz na wymianę wiedzy i punktów widzenia, która może stać się inspiracją dla badaczy. Klasyfikacja tak różnorodnych tekstów nastęrczyła nam pewnych problemów. Mając świadomość różnych możliwości układu tomu, zdecydowaliśmy się zgrupować artykuły w trzy bloki, kryterium doboru czyniąc ich tematykę.

Pierwsza część to teksty analizujące dziewiętnastowieczne debaty na temat miasta. Otwiera ją artykuł historyka idei Kamila Śmiechowskiego, odnoszący się do kwestii upolitycznienia problemu nieprzystawalności infrastruktury mieszkaniowej do wymogów społecznych, co jest jednym z ważniejszych, a mało obecnych dotąd w historiografii, zagadnień w dyskursie publicznym dotyczącym miast Królestwa Polskiego na początku XX w. Emilia Kiecko, reprezentująca punkt widzenia historyka sztuki, zwróciła uwagę na dyskusje architektów (i nie tylko) z przełomu XIX i XX w., głównie z Galicji i Królestwa Polskiego, którzy za cel swych przemyśleń, krytyki i propozycji reform postawili sobie miasto, stając się prekursorami nowej dziedziny nauki: urbanistyki. Przedmiotem rozważań są m.in. kwestie powiązania przemyśleń na temat fizycznego ukształtowania nowoczesnego miasta z wnioskami dotyczącymi segregacji społecznej i zarządzania społeczeństwem (widzianym w optyce „biopolityki” Michela Foucaulta). Aleksander Łupienko, łączący warsztat historyka społecznego i historyka architektury, skupił się na jednym z aspektów tworzenia się urbanistyki, a mianowicie dorobku teoretycznym lekarzy-higienistów, którzy wychodząc z założeń własnej nauki, wiedzeni poczuciem misji społecznej, przyczynili się do rozwoju nowego spojrzenia na miasto jako całość, kładąc podwaliny pod nowoczesną urbanistykę jako naukę obejmującą nie tylko aspekty estetyczne i inżyniersko-komunikacyjne.

W drugiej części tomu przedmiotem tekstów jest kwestia wyglądu i funkcjonowania przestrzeni publicznej miasta, a w tym problem wpływu architektury, w szczególności treści ideowych i narodowych, zawartych w symbolice i stylu budowl, na oblicze miast, a więc także ich „tożsamość”. Historyczka architektury Daria Bręczewska-Kulesza poddała interpretacji architektoniczny

rozwój Bydgoszczy w zaborze pruskim jako przejaw polityki germanizacyjnej, traktującej architekturę jako szczególnego rodzaju symbol dominacji zaborcy w mieście. Historyk sztuki Krzysztof Stefański nakreślił wszechstronny obraz inwestycji budowlanych w Łodzi, w tym szczególnie budowli służących kultowi religijnemu, podejmowanych przez mieszkańców miasta różnych wyznań i narodowości, przedstawiając genezę fenomenu architektonicznego wieloetnicznej Łodzi, gdzie nierzadkie były przypadki walki różnych grup inwestorów o prymat ich budowli w krajobrazie architektonicznym miasta. Mikołaj Getka-Kenig, łączący w swych badaniach spojrzenie historyka sztuki oraz historyka, omówił przypadek kopca Kościuszki w Krakowie jako przykład kształtowania architektonicznej formy pomnika publicznego pod kątem percepcyjnych możliwości specyficznego grona odbiorców, do których ten pomnik był (po części) adresowany, mianowicie chłopstwa z terenów Rzeczypospolitej Krakowskiej. Przedmiot wywodów Mariusza Kulika, reprezentującego nauki historyczne, a w szczególności historię wojskowości, stanowiły miasta Królestwa Polskiego pod zaborem rosyjskim oraz problem zaznaczania obecności zaborców w ich przestrzeni. Wiele miast Królestwa było siedzibami garnizonów, dla których potrzeby budowano po powstaniu styczniowym koszary, znacząco oddziałujące na miejski wygląd. Autor artykułu nakreślił kontekst ich planowania i funkcjonowania. Część tę kończy artykuł reprezentującej punkt widzenia architekta-morfologa miejskiego Małgorzaty Hanzl, traktujący o dzielnicach i ulicach miast zachodniej części Królestwa Polskiego, zamieszkałych w XIX w. przez Żydów. Autorka poddała analizie relację pomiędzy strukturami urbanistycznymi a typowymi praktykami życia codziennego, problematyzując kwestię wyjątkowości omawianych części miast w ogólnym pejzażu urbanistycznym, co wpływało na percepcję tych miast jako całości.

Trzecia część zawiera teksty, które łączy tematyka przestrzeni prywatnej budynków publicznych i domów mieszkalnych w Krakowie i Warszawie. Historyczka sztuki Kamila Twardowska poświęciła swój artykuł budynkom elementarnych szkół publicznych w galicyjskim Krakowie, analizując problem zależności formy architektonicznej od wyobrażeń na temat społeczno-kulturowej funkcji szkoły jako instytucji. Omówione zostało tu także kształtowanie przestrzeni wewnętrznej gmachów edukacyjnych. Natomiast historyczka sztuki Emilia Ziółkowska zaproponowała wykorzystywanie wiedzy na temat układu przestrzennego rezydencji burżuazyjnych w Warszawie okresu międzypowstaniowego w badaniach nad modelem życia codziennego rodzin ich właścicieli. Bazowała przy tym na nieznanymi wcześniej źródłach na temat willi i pałaców zaprojektowanych przez Andrzeja Gołońskiego. Z kolei architekt Piotr Kilanowski omówił dyspozycję przestrzenną mieszkań w kamienicach warszawskich, odwołując się do zbadanych przez siebie licznych przykładów, w dużej mierze nieistniejących już, kamienic autorstwa kilku najbardziej

wziętych warszawskich firm projektowych z przełomu XIX i XX w. Badacz wskazał na ich znaczne zróżnicowanie, które odzwierciedlało skalę ówczesnego rozwarstwienia społecznego. Przedmiotem analizy były układy komunikacyjne, rozkład mieszkań na piętrach oraz ich dyspozycja przestrzenna, w poszczególnych typach kamienic, w zależności od kształtów parceli, na których je stawiano.

Redaktorzy tomu